

مکان‌یابی شهر باستانی شاپورخواست براساس شواهد باستان‌شناختی و منابع مکتوب تاریخی*

مهتاب اسلامی‌نسب^I، بهروز افخمی^{II}، حبیب شهبازی شیران^{III}، رضا رضالو^{IV}

شناسه‌ی دیجیتال (DOI): 10.22084/nbsh.2017.13117.1578

تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۱۲/۰۳، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۰۲/۰۶

(از ص ۱۰۳ تا ۱۲۲)

چکیده

مطالعات باستان‌شناختی شهرهای کهن، نقش بسزایی در شناخت چگونگی شکل‌گیری، توسعه، سقوط و اضمحلالشان در ادوار مختلف تاریخی دارد. در این میان مطالعه بر روی یافتن مکان دقیق شهرهای باستانی، از زمینه‌های مورد علاقه‌ی پژوهشگران است. شهر باستانی شاپورخواست از شهرهای دوران اسلامی در غرب ایران بوده و بنیان آن منسوب به زمان شاپور اول ساسانی است که در اوایل دوران اسلامی گسترش یافت. نام این شهر در متون قرون ۳ تا ۸ ه.ق. به صورت مختلفی آمده و در این متون، موقعیت آن در منطقه‌ی جبال یا کوه‌های لر بر سر راه همدان به خوزستان قید شده است. با توجه به این‌که این شهر که یکی از شهرهای مهم غرب کشور در ادوار ساسانی-اسلامی به ویژه قرن ۴ ه.ق. بوده، بسیار مهجور واقع گشته و مطالعات اندکی از منظر باستان‌شناختی بر روی آن صورت پذیرفته، ضرورت بررسی و تحقیق بر روی آن احساس می‌شود. پرسش اصلی این پژوهش، مکان‌یابی دقیق این شهر و بررسی میزان تطابق داده‌های باستان‌شناختی با منابع تاریخی است. به استناد منابع مکتوب و براساس داده‌های حاصل از یک فصل کاوش در محوطه‌ی پامنار در جنوب شرقی شهر امروزی خرم‌آباد در سال‌های ۸۶-۱۳۸۵ به وسیله‌ی اداره میراث فرهنگی استان لرستان، نتایجی درخصوص شهر شاپورخواست به دست آمد: ۱. موجودیت شهر پیش از دوران اسلامی و رونق و اهمیت آن در دوره‌ی ساسانی و اوایل دوران اسلامی به ویژه قرن ۴ ه.ق.؛ ۲. انطباق موقعیت جغرافیایی شاپورخواست عصر اسلامی با محله‌های قاضی‌آباد، کوی فلسطین و اطراف مناره‌ی آجری در جنوب شرقی شهر خرم‌آباد امروزی در دره‌ی خرم‌آباد؛ ۳. افول شهر در دوره‌ی ایلخانی و به احتمال قرون ۷ یا ۸ ه.ق.؛ لذا در این مقاله سعی شده است تا داده‌های حاصل از کاوش باستان‌شناختی در دره‌ی خرم‌آباد و منابع مکتوب قرون ۳ تا ۸ ه.ق.، جهت مکان‌یابی دقیق این شهر مورد سنجش و تحلیل قرار گیرد.

کلیدواژگان: مکان‌یابی، شهر شاپورخواست، دره‌ی خرم‌آباد، شواهد باستان‌شناختی، متون تاریخی.

I. دانشجوی دکترای باستان‌شناسی دانشگاه محقق اردبیلی.

II. استادیار گروه باستان‌شناسی دانشگاه محقق اردبیلی (نویسنده‌ی مسئول).

bafkhami@uma.ac.ir

III. استادیار گروه باستان‌شناسی دانشگاه محقق اردبیلی

IV. دانشیار گروه باستان‌شناسی دانشگاه محقق اردبیلی.

*. مقاله‌ی حاضر مستخرج از رساله‌ی دکترای خانم مهتاب اسلامی‌نسب، تحت عنوان: «مطالعه‌ی شهر شاپورخواست براساس شواهد باستان‌شناختی و منابع مکتوب تاریخی» در گروه باستان‌شناسی دانشگاه محقق اردبیلی با راهنمایی: دکتر بهروز افخمی و دکتر حبیب شهبازی شیران؛ و مشاوره‌ی دکتر رضا رضالو، نگارش و تدوین شده است.

مقدمه

مطالعه‌ی تاریخ معماری و شهرسازی در ادوار مختلف تاریخی با رویکردی باستان‌شناسانه از زمینه‌های مطالعاتی مورد توجه باستان‌شناسان است. در این میان تحقیق و مطالعه بر روی یافتن مکان دقیق شهرهای باستانی، با توجه به تعداد فراوان منابع مکتوب تاریخی و اشاره به این شهرها در این متون، از جمله زمینه‌های مورد علاقه‌ی پژوهشگران است. تاریخ شهرسازی ایران را می‌توان به دو دوره‌ی شهرسازی پیش از اسلام و دوران اسلامی متمایز ساخت (فلامکی، ۱۳۶۶: ۲). اگرچه اطلاعات ما از چگونگی شکل‌یابی، ویژگی‌های کالبدی، خصوصیات فضایی و تعداد شهرهای پیش از اسلام اندک است، این نقایص در مورد شهرهای قرون اولیه‌ی اسلامی بسیار چشمگیر به نظر می‌رسد (کریمیان، ۱۳۸۵: ۶-۵). با ورود اسلام به ایران، شهرها نیز دستخوش تغییر و تحولاتی شدند؛ برخی از شهرهای بازمانده از دوره‌ی ساسانی با تغییراتی در دوران اسلامی استمرار حیات یافته و برخی دیگر به کلی متروک شدند.

شهر باستانی شاپورخواست بر سر راه‌های باستانی همدان به خوزستان و راه‌هایی که بین‌النهرین را به نقاط مرکزی فلات ایران متصل می‌کرده، قرار داشته و در دوران اسلامی از شهرهای مهم ناحیه‌ی غرب ایران به حساب می‌رفته است. دره‌ی خرم‌آباد و دشت‌های رسوبی جنوبی آن، که مهم‌ترین آن‌ها دشت وسیع گُرگاه است، در موقعیت ممتازی از لحاظ جغرافیایی و زیست‌محیطی قرار گرفته است. رشته کوه‌های زاگرس مرکزی اطراف این دره، علاوه بر نقش محافظتی و تدافعی، منبع تأمین آب‌های سطحی و زیرزمینی فراوانند که به شکل رودها و چشمه‌های متعددی در این دره جاری می‌باشند. شرایط جغرافیایی مناسب، ارتفاعات محصور کننده‌ی این دره و به‌ویژه راه‌های ارتباطی، موقعیت ممتازی برای این دره فراهم کرده است (عبدلی‌فرد، ۱۳۸۳: ۶۰۰؛ نجم‌الملک، ۱۳۴۱: ۱۸؛ بیشاپ، ۱۳۷۵: ۶۷). تا جایی‌که این عوامل در شکل‌گیری و توسعه‌ی شهر امروزی خرم‌آباد نیز نقش ویژه‌ای داشته‌اند (مهجور و اسلامی‌نسب، ۱۳۹۳: ۱۹۱). پراکنش محوطه‌ها و استقرارها از ادوار پیش از تاریخ تا کنون بر اهمیت آن در ادوار مختلف تاریخی حکایت دارد (هول، ۱۳۵۲: ۱۷؛ بهرامی و فاضلی، ۱۳۹۵: ۲۷؛ Speth, 1971: 172-173; Jaubert et Biglari, 2004: 110-124).

پژوهش حاضر، تلاشی است جهت مطالعه‌ی شهر شاپورخواست به‌عنوان یکی از شهرهای اوایل دوران اسلامی که بنیان آن به پیش از دوران اسلامی و شاید پیش از دوره‌ی ساسانی بازمی‌گردد. مسئله‌ی اصلی این پژوهش، مکان‌یابی دقیق این شهر در غرب ایران و دره‌ی خرم‌آباد است و تأکید بر این موضوع که به کدام نقطه از دره‌ی خرم‌آباد می‌توان به‌عنوان -محدوده‌ی شهر شاپورخواست- اشاره کرد و شواهد کلی برای مکان‌یابی این شهر کدامند. درخصوص تعیین موقعیت و محدوده‌ی شهر شاپورخواست مطالعاتی انجام شده، اما تحقیقات صورت گرفته در این زمینه یا قدیمی‌اند و یا انتشار نیافته‌اند و اکثر پژوهش‌ها تنها به موقعیت و مکان این شهر و تاریخ ساخت آن با معرفی مختصر و اجمالی پرداخته‌اند که در

این پژوهش‌ها نیز از داده‌های باستان‌شناسی جهت تحلیل و درک موقعیت شهر و بازسازی و مکان‌یابی آن استفاده چندانی نشده و تنها به متون تاریخی و چند یافته‌ی اندک و پراکنده‌ی باستان‌شناسی استناد شده است؛ لذا بررسی و تحقیق بر روی آن ضرورت می‌یابد. بنابراین با اتکا به یافته‌های باستان‌شناسی به دست آمده و گزارش‌های منابع تاریخی، فرضیه‌ی نگارندگان این است که در محدوده‌ی جنوب شرقی شهر امروزی خرم‌آباد، بایستی مکان دقیق شاپورخواست را جستجو کرد. این محدوده دربرگیرنده‌ی محله‌های قاضی‌آباد، کوی فلسطین و محوطه‌ی اطراف مناره‌ی آجری است که با گسترش بافت خرم‌آباد در دهه‌های ۱۳۵۰ ه.ش. به بعد، بقایای این شهر مدفون گردید.

روش پژوهش

پژوهش حاضر، بر مبنای دو دسته اطلاعات انجام گرفته است؛ نخست، مطالعه‌ی متون کهن مربوط به قرون ۳ تا ۸ ه.ق. که منابع دست اول این پژوهش محسوب می‌گردند؛ و دسته‌ی دوم، یافته‌های باستان‌شناختی است که از نتایج کاوش سال‌های ۸۶-۱۳۸۵ ه.ش. محوطه‌ی پامنار به دست آمده‌اند.

پیشینه‌ی پژوهش

سرهنری راولینسون (۱۸۳۶)، ژاک دومرگان (۱۸۹۵)، هنری فیلد (۱۹۵۱)، کلر گاف (۱۹۶۱)، فرانک هول و کنت فلانری (۱۹۶۷)، جان اسپت (۱۹۶۹) و ام. وی. نن (۱۹۷۲) در دره‌ی خرم‌آباد تحقیقاتی انجام داده‌اند. بیشتر تحقیقات پژوهشگران غیرایرانی در این دره، بر ادوار پیش از تاریخ، به ویژه دوران پارینه‌سنگی متمرکز است. ارنست هرتسفلد در سال ۱۹۲۹ م.، هنری رایت، جیمز نیلی و گریگوری جانسون در سال ۱۹۷۵ م. و جودیت برمن نیز در سال ۱۹۷۸ م. گزارش‌هایی در مورد منطقه ارائه نمودند که متضمن اطلاعاتی درباره‌ی این شهر و ادوار ساسانی و اسلامی دره‌ی خرم‌آباد بود. علاوه بر این، پژوهش‌های دیگری مانند آنچه که شیلا بلر (۱۹۹۲) به انجام رسانده، در ارتباط با رونق شهر شاپورخواست بر اساس کتیبه‌های یادبود موجود است.

از جمله مطالعاتی که در ارتباط با شهر شاپورخواست انجام گرفته، مطالعات پژوهشگران بومی از جمله حمید ایزدپناه در دهه‌ی ۱۳۵۰ ه.ش. است که در زمان وی، آثار باستان‌شناختی مرتبط با شهر در جنوب شرق خرم‌آباد نمایان بوده است و تصاویری از آثار شهر که اینک مورد تخریب و تعرض قرار گرفته، در کتاب ایشان چاپ شده است (ایزدپناه، ۱۳۷۶: ۱۱۹). چندین تپه‌ی باستانی در جنوب دره‌ی خرم‌آباد در سال‌های ۱۳۶۰، ۱۳۶۳ و ۱۳۷۸ ه.ش. توسط میرعابدین کابلی و عمران گاراژیان مورد گمانه‌زنی و تعیین حریم قرار گرفت (جوادی و نوروزبرازجانی، ۱۳۷۹: ۲۲). در سال ۱۳۷۹ ه.ش. بررسی سطحی از دره‌ی خرم‌آباد به وسیله‌ی هیأت باستان‌شناسی اداره‌ی میراث فرهنگی استان لرستان انجام شد و بسیاری از محوطه‌های استقرار این دره مورد شناسایی قرار گرفت (جوادی و نوروزبرازجانی،

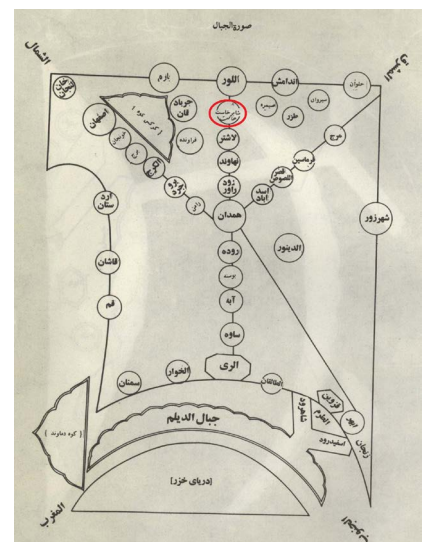
۱۳۷۹). مطالعه‌ی پل‌های تاریخی و موقعیت ارتباطی منطقه (پرویز، ۱۳۸۰)، کاوش محوطه‌ی پامنار به منظور کشف آثار شهر شاپورخواست به سرپرستی جلال عادل (۸۶-۱۳۸۵)، بررسی تاریخ و معماری دژ شاپورخواست و ارتباط آن با فرآیند سقوط و متروک شدن شهر به وسیله‌ی حمیدرضا دالوند (۱۳۸۸) و مکان‌یابی شاپورخواست در دره‌ی خرم‌آباد که به وسیله‌ی محمد محمدی اصل انجام شد (محمدی اصل و کشوری، ۱۳۹۳)، از جمله مطالعات پژوهشگران ایرانی در ارتباط با این شهر باستانی است.

شاپورخواست در منابع تاریخی

اطلاعات ما از ادوار پیش از اسلام دره‌ی خرم‌آباد محدود به آثار باستانی و لایه‌های استقرار ادوار مختلف در غارها، تپه‌ها و محوطه‌های این دره است. در متون دوره‌ی ساسانی، اشاره‌ای به وجود چنین شهری نشده است؛ اما در متون جغرافی‌دانان و مورخان قرون اولیه اسلامی از قرن ۳ تا ۸ ه.ق. به این شهر و دژ مهم آن، که امروزه به قلعه‌ی «فلک‌الافلاک» مشهور است، اشاراتی شده است. کهن‌ترین منبعی که نام شاپورخواست مورد بحث این پژوهش در آن آمده، *البلدان* ابن فقیه (۲۹۰ ه.ق.) است. وی چنین می‌نویسد: «... و بطن ماسترو هو شاپورخواست و ...» (ابن فقیه همدانی، ۱۳۴۹: ۲۵). حمزه اصفهانی (نیمه‌ی اول سده‌ی ۴ ه.ق.) در ذکر اخبار پادشاهان ایران، شهرهای ساخته شده توسط شاپور پسر اردشیر ساسانی را بیان کرده می‌نویسد: «... و شهرهایی نیز بنا کرد، از آن جمله است: نیشاپور، بی‌شاپور، شادشاپور، به از اندیوشاپور، شاپورخواست، بلاش‌شاپور، و فیروزشاپور» (حمزه اصفهانی، ۱۳۶۷: ۴۶). اصطخری (۳۲۱-۳۱۸ ه.ق.) و ابن حوقل (۳۶۷ ه.ق.) به ذکر شهرهای بین همدان به خوزستان و مسافت‌های آن‌ها اشاره کرده و موقعیت شاپورخواست را بین لاشتر^۱ و لور^۲ روی نقشه‌ی صورت دیار جبال ترسیم کرده‌اند (اصطخری، ۱۳۷۳: ۲۰۳؛ ابن حوقل، ۱۳۴۵: ۱۰۴)، (تصویر ۱).

نویسنده‌ی ناشناس *حدود العالم* (۳۷۲ ه.ق.)، نام این شهر را ذیل عنوان «ناحیت جبال، سخن اندر ناحیت جبال و شهرهای وی» بعد از ذکر نام شهر نهاوند و لیستر آورده، می‌نویسد: «سارجلست، جایی ... است» که بقیه آن از بین رفته است (مینورسکی، ۱۳۷۲: ۳۹۰). مقدسی (۳۷۵ ه.ق.) در *حسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم* در توصیف جاده‌های لرستان، شاپورخواست را به صورت «سابرخواست» مابین هشت منزلگاه از کرج ابودلف تا لور ذکر کرده است (مقدسی، ۱۳۶۱: ۶۰۱-۶۰۰). در *مجم‌التواریخ و القصص* (۵۲۰ ه.ق.) و *فارسنامه‌ی ابن بلخی* (۵۱۱-۴۹۸ ه.ق.)، از این شهر در کنار سایر شهرهای ساخته شده توسط شاپور اول نام برده شده است (مجم‌التواریخ و القصص، ۱۳۱۸: ۴۶ و ۶۳؛ ابن بلخی، ۱۳۶۳: ۶۳).

ابن اثیر و ابن خلدون، به تحت تصرف بدر بودن شهر و قلعه‌ی شاپورخواست اشاره می‌کنند (ابن اثیر، ۱۳۵۱: ۳۵۳؛ ابن خلدون، ۱۳۸۳: ۸۷۳). همچنین در تاریخ ابن خلدون آمده: «اقطاع بنی برسق الشتر (متن: الامسیر) و شاپورخواست بود و جز آن دو، سرزمین‌های میان اهواز و همدان بود» (ابن خلدون، ۱۳۶۸: ۷۴). شاپورخواست

▲ تصویر ۱. نقشه‌ی ترسیمی اصطخری از صوره‌ی الجبال که نام شاپورخواست بین لاشتر و اللور دیده می‌شود (اصطخری، ۱۳۷۳: ۵۶۵).

به هنگام سلطنت سلاجقه نیز از شهرهای مهم و معتبر به شمار می‌آمد و در بسیاری از کتب دوره‌ی سلجوقی نام آن به کرات آمده است (بنداری اصفهانی، ۲۵۳۶: ۲۰۱). یاقوت حموی (۶۲۳ ه.ق.)، بدر بن حسنویه را صاحب شاپورخواست و دژ آن را محل نگه‌داری اموال وی معرفی می‌کند (یاقوت حموی، ۱۳۸۳: ۶۷). وی در برگزیده‌ی مشترک چنین می‌نویسد: «شاپورخواست شهر و دژ بنامی است در کوه‌های لر از همدان و خوزستان» (یاقوت حموی، ۱۳۶۲: ۱۰۹). در تاریخ جهان‌گشای جوینی (۶۵۸ ه.ق.) در شرح حرکت سلطان جلال‌الدین به جانب بغداد، به بزرگی و شهرت شاپورخواست در گذشته که در زمان نویسنده ذکر آن در تواریخ مسطور رسمی بیش نمانده بود، اشاره شده است (جوینی، ۱۳۸۷: ۴۹۲). در *مرآة الاطلاع* صفی‌الدین عبدالمؤمن بغدادی، درباره‌ی شاپورخواست آمده است که نام شهری از ولایتی واقع در بین خوزستان و اصفهان، در بیست فرسنگی نهاوند، و شهر لور بین این شهر و خوزستان است (قاسمی، ۱۳۸۲: ۱۹). حمدالله مستوفی در ذکر شهرهای آباد لر کوچک در *تاریخ گزیده* (۷۳۰ ه.ق.) می‌نویسد: «و از شهرهای آنجا سه معمور است، بروجرد و خرم‌آباد و شاپورخواست و آن در اول شهری بود و از هر جنس مردم بسیار در آنجا بودند و بغایت معمور و آباد و تختگاه پادشاهان، و اکنون قصبه است» (مستوفی قزوینی، ۱۳۶۲ ب: ۶۵). وی همچنین در *نزهة القلوب* (۷۴۰ ه.ق.) در ذکر مسافت طرق بغداد به نهاوند و سپس به اصفهان، به موقعیت شاپورخواست اشاره کرده است (مستوفی قزوینی، ۱۳۶۲ الف: ۱۷۱ و ۱۷۲). در جدول ۱، اطلاعات ارائه شده در متون تاریخی به تفکیک آورده شده است (جدول ۱).

شواهد دیگری که نشان از موقعیت شهر در محدوده‌ی مورد نظر ما در این پژوهش هستند، متون مربوط به جغرافی‌دانان، سفرنامه‌نویسان و سیاحانی است که در عهد قاجار و پهلوی، پیش از شکل‌گیری محلات امروزی خرم‌آباد و مدفون شدن آثار شهر باستانی شاپورخواست در زیر آن، از خرم‌آباد عبور کرده و به بقایای شهر کهن در طرف دیگر رودخانه و به فاصله‌ی چندی از خرم‌آباد اشاره کرده‌اند. «بارون دوبد» که در سال ۱۲۵۷ ه.ق. از خرم‌آباد دیدن کرده، به وجود این خرابه‌ها در اطراف مناره آجری اشاره کرده است. وی در سفرنامه‌اش چنین نوشته است: «بیست فوریه ساعت دو ربع خرابه‌های یک پل و یک منار و در مجاور آن خرابه‌های زیادی مشاهده گردید» (دوبد، ۱۳۷۱: ۴۰۰). در نقشه‌ای که در سال ۱۲۷۰ ه.ق. / ۱۸۵۰ م. توسط یک گروه روسی به سرپرستی «سرهنگ چریکف» که برای مقاصد نظامی خود به ثبت اطلاعات شهرهای ایران و از جمله خرم‌آباد اقدام نمودند، ترسیم شده به «محل خرابه‌های شهر خرمشاه» در جنوب شرقی قلعه، در اطراف سنگ‌نوشته اشاره شده که با بخش‌های شمالی محدوده‌ی مورد نظر ما برای شهر منطبق است. در توضیحات نقشه‌ی مزبور آمده: «بر فراز صخره و در جایی که قلعه وجود دارد، تمامی اضلاع آن و حتی بخش جنوبی، در محاصره‌ی خرابه‌های شهر باستانی قرار دارد... در اطراف شهر باغ‌های متعددی وجود دارد و در نزدیکی آن‌ها خرابه‌های شاه‌آباد، محل ویرانه‌های شهر قبلی خرمشاه، برج‌ها، مسجدها، مناره‌ها، امامزاده و غیره واقع است» (مهریار، ۱۳۷۸: ۶۴)، (تصویر ۲). تصور می‌شود که منظور از خرابه‌های

جدول ۱. اطلاعات مربوط به شهر شاپورخواست در متون تاریخی (نگارندگان، ۱۳۹۶).

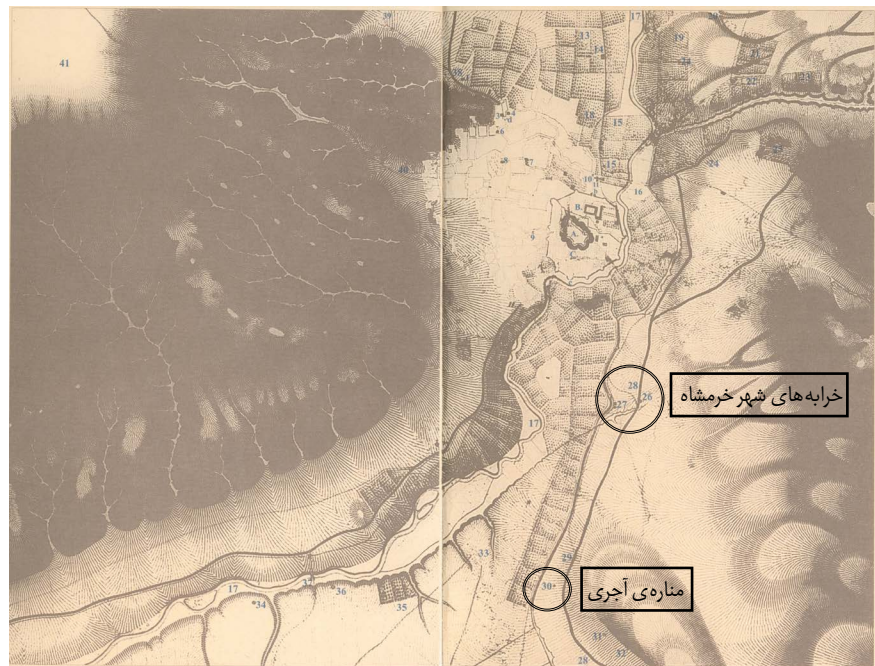
منبع تاریخی	نویسنده	تاریخ نگارش	صورت نام شهر	موقعیت شهر	تاریخ ساخت شهر	توضیحات خاص
البلدان	ابن فقیه همدانی	قرن ۳ ه.ق.	شاپورخواست	بطن ماستر		
تاریخ سنی ملوک الارض و الانبیاء	حمزه اصفهانی	قرن ۴ ه.ق.	شاپورخواست ^۲		زمان شاپور پسر اردشیر ساسانی	
المسالك والممالك	اصطخری	قرن ۴ ه.ق.	شاپورخواست	بر سر راه همدان به خوزستان - مابین لاشتر و لور - فاصله ۱۲ فرسنگ تا لاشتر و ۳۰ فرسنگ تا لور		ترسیم شهر بر روی نقشه صورت دیار جبال
صورة الارض	ابن حوقل	قرن ۴ ه.ق.	شاپورخواست	بر سر راه همدان به خوزستان - مابین لاشتر و لور - فاصله ۱۲ فرسخ تا لاشتر و ۳۰ فرسخ تا لور		ترسیم شهر بر روی نقشه صورة الجبال
حدود العالم من المشرق الى المغرب	ناشناس	قرن ۴ ه.ق.	سارجلست	ناحیت جبال بعد از ذکر نام نهاوند و لیشت		
احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم	مقدسی	قرن ۴ ه.ق.	سایرخواست	بر سر راه کرج ابودلف به لور		
مجملة التواریخ والقصص	ناشناس	قرن ۶ ه.ق.	شاپورخواست		زمان شاپور اردشیر	
فارسنامه	ابن بلخی	قرن ۶ ه.ق.	شاپورخواست	پهلوالاشتر	زمان شاپورین اردشیر	از آن با عنوان «شاپورخواست خوزستان» یاد شده
الكامل فی التاریخ	ابن اثیر	قرن ۷ ه.ق.	شاپورخواست ^۳			شهر و قلعه آن تحت تصرف و جزو قلمرو بدرین حسنیویه بود
معجم البلدان	یاقوت حموی	قرن ۷ ه.ق.	شاپورخواست			بدرین حسنیویه صاحب شاپورخواست ذکر شده و به قلعه آن با نام «دزبز» اشاره رفته که اموال بدر در آن نگه‌داری می‌شده است
برگزیده مشترک	یاقوت حموی	قرن ۷ ه.ق.	شاپورخواست ^۴	در کوه‌های لراز همدان و خوزستان		به شهر و دژ معروف و به نام آن اشاره شده است
تاریخ جهانگشای	عطاملک جوینی	قرن ۷ ه.ق.	شاپورخواست			شهری بزرگ، معروف و مشهور که ذکر آن در تواریخ مسطور رسمی بیش نمائند - در مسیر حرکت سلطان جلال الدین به جانب بغداد قرار داشت
العبر تاریخ ابن خلدون	ابن خلدون	قرن ۸ ه.ق.	شاپورخواست	در کنار الامسیر (الشت) - جزو سرزمین‌های میان اهواز و همدان		شهر و قلعه آن تحت تصرف و جزو قلمرو بدرین حسنیویه بود
مرصد الاطلاع علی اسماء الامکنة والبقاع	صفی الدین عبدالمؤمن بغدادی	قرن ۸ ه.ق.	شاپورخواست	از ولایتی واقع در بین خوزستان و اصفهان، در بیست فرسنگی نهاوند، و شهر لور بین این شهر و خوزستان است		
تاریخ گزیده	حمدا لله مستوفی	قرن ۸ ه.ق.	شاپورخواست	در کنار بروجرد و خرم‌آباد		به غایت معمور و آباد و تختگاه پادشاهان بود - در زمان وی قصبه بود
نزهة القلوب	حمدا لله مستوفی	قرن ۸ ه.ق.	شاپورخواست (شاپورخاص)	در مسیر بغداد به نهاوند و اصفهان در کنار بروجرد		

خرم‌شاه، بقایای باستانی شاپورخواست است. همچنین در نقشه‌ای که در سال ۱۳۰۰ ه.ق. در جغرافیای لرستان ترسیم شده و بافت شهر خرم‌آباد را در مجاورت قلعه نشان داده، در غرب کوه مدبه و جنوب شرق قلعه‌ی فلک‌الافلاک، به «تنگ تاریخی» اشاره شده است (جغرافیای لرستان، ۱۳۷۰: ۲۰).

شواهد باستان‌شناختی

داده‌های حاصل از کاوش محوطه‌ی پامنار

در گمانه‌زنی و کاوش محوطه‌ی پامنار در جنوب شرقی خرم‌آباد که در سال‌های ۸۶-۱۳۸۵ ه.ق. به سرپرستی جلال عادل‌ی انجام شد که آثار مربوط به دوران اسلامی

► تصویر ۲. موقعیت اشاره شده به نام «خرابه‌های شهر خرمشاه» نسبت به مناره در جنوب آن (مهریار، ۱۳۷۸: ۴۶).

► طرح ۱. موقعیت قرارگیری کارگاه مورد کاوش در شرق مناره آجری (عادلی، ۸۶-۱۳۸۵).

شاپورخواست به دست آمد. گمانه‌ی مزبور در شرق مناره‌ی آجری قرار داشت. در کاوش محوطه، ۵ لایه شناسایی شد که به دلیل عدم دسترسی به خاک بکر، از بالا به پایین شماره‌گذاری گردید. لایه‌ها در برخی نقاط مضطرب و مخلوط بوده اما قابلیت تفکیک داشته و تک دوره‌ای‌اند. آثار به دست آمده مربوط به قرون ۳، ۵ و ۶ ه.ق. تاریخ‌گذاری شده‌اند (عادلی، ۸۶-۱۳۸۵)، (طرح ۱ و تصویر ۳).

تصویر ۳. گمانه‌زنی محوطه‌ی پامنار در سال‌های ۸۶-۱۳۸۵ (عادلی، ۸۶-۱۳۸۵). ◀

شواهد معماری

در کاوش محوطه، بقایای معماری فراوانی به دست آمد. آنچه از شواهد برمی‌آید، معماری مربوط به آخرین دوره و دوره‌ی افول شهر است^۶. دیوارها از سنگ با ملات ساروج و آجرهای ادوار قبلی با ملات گل و در برخی قسمت‌ها سنگ‌های خشکه‌چین ساخته شده‌اند. آجرها به صورت نامنظم چیده شده‌اند. در برخی کارگاه‌ها، مسیرهای منظم کانال‌کشی با مصالح سنگی و در برخی دیگر، تجمعی از سفالینه‌ها ظاهر گردید (عادلی، ۸۶-۱۳۸۵)، (تصاویر ۴ و ۵).

یافته‌های سفالی

همان‌طور که اشاره شد، تجمع فراوانی از سفالینه‌ها در محوطه‌ی پامنار کشف شد و با کشف سرباره و جوش‌کوره، کاربری کارگاهی محوطه اثبات گردید. در این پژوهش، تعدادی سفال شاخص یافت شده از محوطه به صورت انتخابی ارائه شده است. سفال‌های مکشوف، شامل انواع: کوزه، کاسه، پیه‌سوز به صورت ساده یا منقوش با نقوش استامپی، نقش‌کنده، افزوده، و انواع لعاب پاشیده و زرین‌فام اوایل دوران اسلامی‌اند. غالب سفالینه‌ها به قرون ۳، ۵ و ۶ ه.ق. تعلق دارند (تصاویر ۱۱-۶ و طرح‌های ۲ و ۳). تعداد اندکی از سفال‌های دوره‌ی اشکانی نیز از این محوطه به دست آمد.

با وجود کوره‌ها و جوش‌کوره و سرباره، می‌توان کاربری کارگاهی را برای این محوطه تصور نمود و این بخش از شهر را می‌توان کارگاه صنعتی تلقی کرد. همچنین معبر سنگ‌فرش شده و کانال‌های شهری از کاوش این محوطه کشف گردید و تصور می‌شود که این کانال‌ها در زیر منطقه‌ی قاضی‌آباد امروزی امتداد می‌یابند (عادلی، ۸۶-۱۳۸۵)، (تصویر ۴).

سایر شواهد

از مهم‌ترین شواهد باستان‌شناختی در مکان‌یابی کلی شاپورخواست، سکه‌های ضرب این شهر است که نشان‌دهنده‌ی وجود ضربخانه در آن می‌باشند (پورغلام و خاکباز، ۱۳۷۶: ۱۲۶-۱۲۱؛ پرویز، ۱۳۸۰: ۴۱؛ قوچانی، ۱۳۷۳: ۶۵-۴۶). سکه‌های

▲ تصاویر ۴ و ۵. بقایای معماری به دست آمده از محوطه‌ی پامنار (عادلی، ۸۶-۱۳۸۵).

► تصاویر ۱۱-۶. نمونه سفال‌های شاخص یافت شده از گمانه‌زنی محوطه‌ی پامنار (عادلی، ۸۶-۱۳۸۵).

مزبور مربوط به دوره‌ی حکومت «بدر» است و نام «بدر بن حسنویه» و محل ضرب سکه به صورت «سابرخواس» روی آن‌ها درج شده است (تصویر ۱۲). سکه‌های ضرب شاپورخواست با تاریخ‌های ۳۹۳، ۳۹۵ و ۳۹۶ ه.ق. از جنس طلا و نقره، در سازمان میراث فرهنگی تهران موجود است (قوچانی، ۱۳۷۳: ۵۰). کشف این سکه‌ها از مهم‌ترین مدارک جهت شناخت دوران اوج و رونق این شهر در اواخر قرن ۴ ه.ق. است. نام سابرخواس حک شده روی سکه‌های مزبور کاملاً با این نام روی کتیبه سنگی خرم‌آباد مشابهت دارد. این کتیبه که در محل به «سنگ‌نوشته»

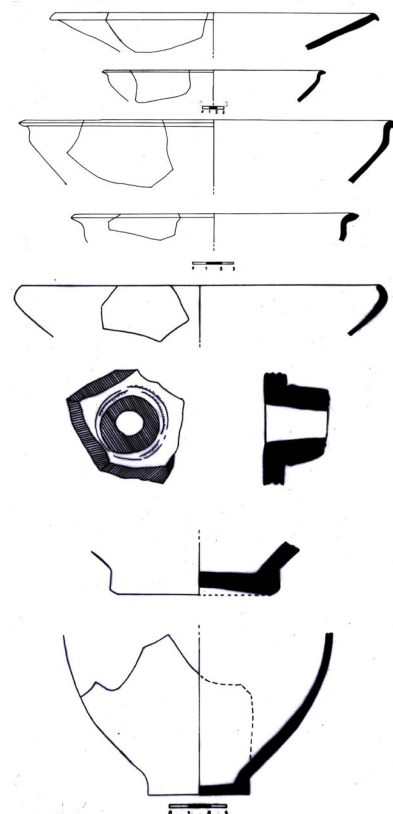
مشهور است، مربوط به دوره‌ی سلجوقی بوده و اکنون در کنار خیابان شریعتی در جنوب شرقی خرم‌آباد قرار دارد (تصویر ۱۳).

در محله‌ی قاضی‌آباد در سال‌های ۴۶ تا ۴۸ ه.ش. طی روند ساخت و سازهای شهری، قطعه‌ای سنگی کشف شد که بر سطح آن به خط کوفی جمله «برکه لصاحبه» نوشته شده است. ایزدپناه در کتاب خود آورده: «... و نیز در قسمت‌های شمالی آثار^۲ ساختمان‌های آجری و سفال‌های لعابدار عصر سلجوقی دیده شده. اخیراً نیز نقبی طولانی و پیچ‌درپیچ که شاید برای فاضلاب شهر تعبیه گردیده است، ظاهر شد. در داخل یکی از چهار دیواری‌های سنگی، قسمتی از طاق و دیوارهای چند اتاق بیرون است. وسعت بناهای سنگی زیاد است...» (ایزدپناه، ۱۳۷۶: ۱۱۹). طی بررسی‌های جنوب شرقی خرم‌آباد در این محله، کتیبه‌ی سنگی دیگری به سال ۳۷۵ ه.ق. یافت شد که با خط کوفی و به دستور بدر نوشته شده است. این کتیبه که به «کتیبه‌ی سنگ آبدان» مشهور است، سندی تاریخی است که وجود آن نشان‌دهنده‌ی اهمیت بدر به امور عمرانی و آبرسانی این شهر بوده است. همچنان که منابع مکتوب نیز مؤید این امر است (Blair, 1992: 51؛ اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷: ۱۶۱). این توجه وافر بدرین حسنویه به شاپورخواست باعث اهمیت آن و در نتیجه پُررنگ شدن نام این شهر در کتب جغرافیایی و تاریخی، به‌ویژه از قرن ۴ ه.ق. به بعد شد (Stein, 1969: 273).

از شواهد سطحی می‌توان به دیوارهای سنگ ساروجی اشاره کرد که شامل قلوه‌سنگ‌های عظیم با ملات ساروج بوده و بقایایی از آن‌ها در اطراف مناره‌ی آجری هنوز پابرجاست و با بازسازی مسیر آن می‌توان به سازه‌ی بسیار مهمی دست یافت (تصویر ۱۴). ایزدپناه در توصیف این دیوارها می‌نویسد: «آنچه از این شهر باقی است دیوارهای بزرگ و پهنی است از سنگ و ملات به سبک بناهای ساسانی که در سطح آن کوچه‌ها و معابر کاملاً مشخص و معلوم است، پهنای هر دیوار بیش از ۲ متر می‌باشد و تخته‌سنگ‌های بزرگ به ابعاد ۴۰×۵۳×۸۰ در آن به کار رفته» (ایزدپناه، ۱۳۷۶: ۱۱۰). امروزه بقایای اندکی از دیوارهای مزبور در اطراف مناره در سطح زمین باقی مانده و قسمت اعظم آن طی روند ساخت و سازهای شهری از بین رفته است. تصاویری از بقایای این قلوه‌سنگ‌ها در زمان تخریبشان به وسیله‌ی شهرداری، در آرشیو اداره میراث فرهنگی استان لرستان موجود است (تصویر ۱۵). علاوه بر موارد ذکر شده، در عکس هوایی سال ۱۳۳۵ ه.ش. نیز بقایای باستانی و سیستم آبرسانی شهر مشهود است و در عکس هوایی دهه‌ی ۷۰ ه.ش. که تراکم ساخت و سازها در محله‌ی قاضی‌آباد کم بوده، بقایای باستانی شهر در اطراف مناره‌ی آجری و محله‌ی قاضی‌آباد مشخص است (تصویر ۱۶)، (آرشیو سازمان نقشه‌برداری کشور).

تحلیل داده‌ها

اطلاعات مکتوب از شهر شاپورخواست به دو دسته قابل تقسیم است: الف) اطلاعاتی که به موقعیت شهر و ذکر مسافت‌های آن نسبت به شهرهای دیگر اشاره

▲ طرح‌های ۲ و ۳. طرح نمونه سفال‌های شاخص یافت شده از گمانه‌زنی محوطه‌ی پامنار (عادل، ۱۳۸۵-۸۶).

▲ تصویر ۱۲. سکه‌ی ضرب شاپورخواست (آرشیو سازمان میراث فرهنگی استان تهران).

▲ تصویر ۱۳. نام سابروخواست روی کتیبه سنگی خرم‌آباد (عکس از کاتالوگ اداره میراث فرهنگی استان لرستان).

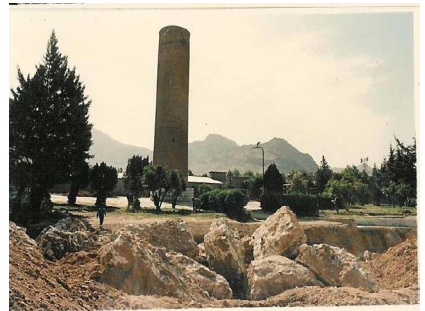
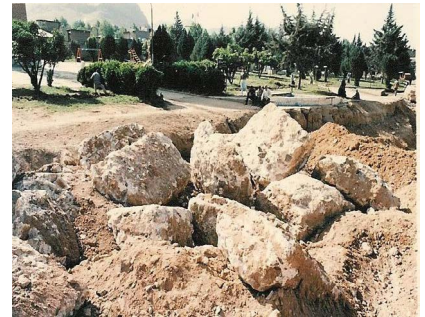
▲ تصویر ۱۴. بقایای امروزی دیوارهای سنگ ساروجی در اطراف مناره‌ی آجری (عادلی، ۸۶-۱۳۸۵).

می‌کنند؛ ب) اطلاعاتی که به تاریخ ساخت شهر و اهمیت دژ آن در منطقه مربوط می‌شوند. با این‌که در متون مزبور، اطلاعاتی در مورد ساختار شهری و نظام حاکم بر آن موجود نیست، اما حاوی اطلاعات ارزشمندی درباره‌ی مسافت بین شهرها و قرارگیری شاپورخواست در بین راه‌های باستانی و شرح برخی حوادث است. در مورد موقعیت شهر همه‌ی منابع برایین مورد اشاره دارند که این شهر در منطقه‌ی جبال در کوه‌های لر بر سر راه همدان و نهاوند به جانب خوزستان و مابین لاشتر و لور قرار دارد (اصطخری، ۱۳۷۳: ۱۶۳؛ مینورسکی، ۱۳۷۲: ۱۴۱؛ جیهانی، ۱۳۶۸: ۱۴۳-۱۴۱؛ ابن حوقل، ۱۳۴۵: ۱۰۴). همان‌طور که ذکر شد، اصطخری و ابن حوقل فاصله‌ی نهاوند تا الشتر را ۱۰ فرسنگ، الشتر تا شاپورخواست را ۱۲ فرسنگ و از آنجا تا لور را ۳۰ فرسنگ بیان کرده‌اند (اصطخری، ۱۳۷۳: ۲۰۳؛ ابن حوقل، ۱۳۴۵: ۱۰۴). در پژوهشی که تحت‌عنوان «بررسی راه شاهی» در سال ۱۳۷۵ ه.ش. انجام شد، مسیرهای مورد اشاره مورخین و جغرافی‌دانان مورد بررسی قرار گرفت. بر مبنای این پژوهش، فواصل راه نهاوند به الشتر یا لاشتر تا محدوده‌ی جنوبی خرم‌آباد با مسافت‌هایی که در متون تاریخی اشاره شده، مطابقت دارد که با احتساب آن موقعیت شهر شاپورخواست را می‌توان حول و حوش مناره‌ی آجری، سنگ‌نوشته و منطقه‌ی قاضی‌آباد و کوی فلسطین تا پشته‌ی حسین‌آباد در جنوب شرق خرم‌آباد دانست (سجادی و فرزین، ۱۳۸۲: ۱۰ و ۱۱؛ ایزدپناه، ۱۳۷۶: ۷۱)؛ بنابراین براساس توصیف مسافت‌ها در منابع، به‌ویژه با ذکر دژ معروف شاپورخواست در مجاورت شهر، دره‌ی خرم‌آباد با موقعیت شاپورخواست کاملاً قابل انطباق است. اما درخصوص موقعیت دقیق این شهر درون دره‌ی خرم‌آباد، داده‌های باستان‌شناختی اطلاعات دقیق‌تری به‌دست می‌دهند. آثاری هم‌اکنون در سطح موجود است که می‌تواند در تعیین موقعیت و محدوده‌ی فرضی شهر در دوران اسلامی، به‌ویژه قرن ۴ ه.ق. کمک شایانی نمایند. از مهم‌ترین شواهد سطحی، می‌توان به سنگ‌نوشته، مناره‌ی آجری، قلعه‌ی فلک‌الافلاک، دیوارهای سنگ ساروجی و آسیاب گبری اشاره کرد که در مکان‌یابی و تخمین محدوده‌ی فرضی شهر شاپورخواست در محوطه‌ی اطراف مناره‌ی آجری و محله‌ی قاضی‌آباد دارای اهمیت‌اند (تصویر ۱۷).

قلعه‌ی فلک‌الافلاک به دوره‌ی ساسانی منسوب و در دوران اسلامی نقش بسیار مهم و کلیدی در دره‌ی خرم‌آباد ایفا کرده است. دژ شاپورخواست در قرن ۴ ه.ق. همان‌طور که از متون کهن پیداست، به‌عنوان دژ حکومتی و خزانه‌ی سلطنتی در این دره شهرت فراوانی یافت. این قلعه با این‌که در محدوده‌ی خارجی شهر قرار داشته اما نقش مهمی در تاریخ پُرفراز و نشیب این شهر ایفا کرده و از جمله مهم‌ترین شواهد جهت مکان‌یابی و تحلیل وضعیت شهر شاپورخواست است. وجود مناره‌ی آجری نیز خود دلیل محکمی جهت مکان‌یابی شهر اسلامی است. چنین تصور می‌شود که مناره‌ی مزبور مربوط به مسجد شهر در قرن ۴ ه.ق. بوده است. در جنوب شرقی مناره‌ی آجری، آسیابی آبی به‌نام «آسیاب گبری» قرار گرفته که از آثار منسوب به دوره‌ی ساسانی است و در دوران اسلامی نیز کاربری داشته است. از آنجا که به‌وجود چنین آسیاب‌هایی در محدوده‌های اطراف شهرهای باستانی واقف

هستیم، مانند آسیاب‌های آبی حومه‌ی شهر اسلامی کلار (کریمیان و سقایی، ۱۳۹۲: ۷۹)، می‌توان چنین تصور کرد که آسیاب گبری در حومه‌ی شاپورخواست قرار گرفته باشد و حد جنوبی شهر اسلامی را می‌توان تا محدوده‌ی اطراف این آسیاب در نظر گرفت. در بررسی سال ۱۳۷۹ ه.ش.، در اطراف آسیاب، سفال‌هایی با لعاب یک‌رنگ شفاف و مات دیده شد که تعداد ۸ تکه سفال آن به نظر می‌رسید که مربوط به قرون ۴ و ۵ ه.ق. باشد (جوادی و نوروزبازجانی، ۱۳۷۹: ۷۶). تا چند دهه پیش که هنوز ساخت و سازهای مناطق قاضی‌آباد و پشته‌ی حسین‌آباد در جنوب شرق خرم‌آباد صورت نگرفته بود، بقایایی از دیوار آسیاب باقی بود که با ساخت و سازهای مناطق مسکونی این دیوار نیز تخریب گردید. تصویر دیوار مزبور در کتاب ایزدپناه به چاپ رسیده است (ایزدپناه، ۱۳۷۶: ۱۱۹).

از دیگر شواهد موجود مرتبط با شهر که می‌توان آن را از مهم‌ترین شواهد جهت مکان‌یابی و بازسازی محدوده شهر دانست، کتیبه‌ای سنگی موسوم به -سنگ‌نوشته‌ی مربوط به دوره‌ی سلجوقی- است که هرتسفلد در سال ۱۹۲۸ م. آن را مطرح کرد. هرتسفلد با قرائت سنگ‌نوشته چنین نوشت: «مهم این است که این کتیبه مکان او، یعنی شهر خرم‌آباد را چندین بار با نام شاپورخواست که به معنای «سد شاپور معروف» است ذکر کرده که موقعیت مطمئنی را برای مکان‌یابی جغرافیایی تاریخی منطقه به ما می‌دهد» (Herzfeld, 1929: 75). کتیبه‌ی مزبور روی یک ستون مکعب‌شکل به خط کوفی و زبان فارسی و به تاریخ ۵۱۳ ه.ق. ایجاد شده که مضمون آن اشاره به نوعی خراج دارد که از کوچ‌روها اخذ می‌شده است و دشت وسیع جنوبی دره‌ی خرم‌آباد می‌تواند چراگاهی باشد که این حقوق از آنجا اخذ می‌شده است (جوادی و نوروزبازجانی، ۱۳۷۹: ۲۳۳؛ ساکی، ۱۳۴۳: ۲۴۴؛ آرشیو اداره میراث فرهنگی استان لرستان)، (تصویر ۱۲). نگارندگان محل کتیبه‌ی مزبور را حد شمالی شهر می‌دانند و به احتمال، بی‌ارتباط با دروازه‌ی شمالی شهر نبوده است. نگارندگان طبق شواهد و مدارک باستان‌شناختی، محدوده‌ی تقریبی شهر شاپورخواست را از شمال تا سنگ‌نوشته، از شرق تا دامنه‌های کوه مدبه، از جنوب تا محدوده‌ی شمالی آسیاب گبری و از غرب تا محوطه‌های مابین پل شکسته‌ی شاپوری و تپه‌های خیرآباد ۱ و ۲ و مناره‌ی آجری و به احتمال تا حدود خیابان شریعتی تعیین می‌کنند (تصویر ۱۸). برخی منابع حدود غربی شهر را تا پل شاپوری تخمین زده‌اند (ایزدپناه، ۱۳۷۶: ۱۱۲). در صورتی که نمی‌توان وسعت شهر را تا آنجا و به این اندازه بزرگ دانست. نویسنده‌ی کتاب *آثار باستانی و تاریخی لرستان* که در زمان وی هنوز ساخت و سازهای کامل روی آثار شاپورخواست انجام نگرفته و بقایای شهر همچنان بر سطح قرار داشت، درباره‌ی حدود شهر می‌نویسد: «در غرب آن آثار پل بزرگی از دوران ساسانی باقی مانده که اکنون هم به «پل شاپوری» مشهور است. در اطراف شهر به شعاع یک کیلومتر به جانب غرب و جنوب بناهای سنگی، مشابه آثار اصلی دیده می‌شود که ممکن است هریک محله‌ای از آن شهر بوده‌اند. چنانچه در اطراف آن به فاصله‌ی کم، دهاتی به نام «عربان و تیربازار» قرار دارد که شاید روزی در عظمت و رونق این شهر نقش داشته‌اند» (همان: ۵۴). ایشان پل شاپوری

▲ تصویر ۱۵. تصاویر مربوط به بقایای دیوارهای سنگ ساروجی در حین تخریب (عکس از آرشیو اداره میراث فرهنگی استان لرستان).

▲ تصویر ۱۶. عکس هوایی دهه‌ی ۷۰ ه.ش. و محدوده‌ی اطراف مناره‌ی آجری و محله‌ی قاضی‌آباد (آرشیو سازمان نقشه‌برداری کشور).

► تصویر ۱۷. موقعیت آثار سطحی مرتبط با شاپورخواست اسلامی (تصویر ماهواره‌ای نرم‌افزار Google Earth، تکمیل شده به وسیله نگارندگان).

► تصویر ۱۸. محدوده‌ی فرضی شهر شاپورخواست براساس شواهد باستان‌شناختی در دوران اسلامی (قرن ۴ ه.ق.)، (تصویر ماهواره‌ای نرم‌افزار Google Earth، تکمیل شده به وسیله نگارندگان).

را در غرب شهر و کوه مدینه را در جنوب شرقی شهر ذکر کرده است. می‌توان اذعان نمود که محدوده و موقعیتی که نویسنده‌ی این کتاب برای مکان شاپورخواست در نظر گرفته است، با مکانی که طی این پژوهش تصور می‌کنیم، مطابقت دارد؛ اما حدود و وسعت شهر در این کتاب به درستی مشخص نشده است. این محوطه، نقطه‌ی مناسبی برای احداث یک شهر بوده است. از یک جهت ارتفاعات مدینه از کوه‌های فرعی ارتفاعات زاگرس مرکزی که می‌توانسته نقش تدافعی ایجاد کند، از جانب دیگر نزدیکی به رودخانه‌ی خرم‌آباد و واقع شدن شهر در مجاورت دشت حاصلخیز جنوبی که دارای پتانسیل لازم جهت کشاورزی و باغداری بوده^۱ و همچنین موقعیت قلعه‌ی فلک‌الافلاک در شمال غربی شاپورخواست عصر اسلامی به عنوان عاملی تدافعی و مشرف بر شهر، همگی از عواملی هستند که در ایجاد یک شهر نقش اساسی ایفا می‌کنند. گذشته از این ویژگی‌ها، ذکر این نکته ضروری است

که شهر باستانی شاپورخواست باید در نیمه‌ی جنوبی دره‌ی خرم‌آباد جستجو شود؛ با توجه به مطالعات میدانی، نقطه‌ای که در آن بایستی به دنبال شاپورخواست بود، محوطه‌ی اطراف مناره‌ی آجری است که به طور قطع بخشی از شهر شاپورخواست خواهد بود. استفاده از این شهر به عنوان مقر حکومتی خاندان حسنویه در قرن ۴ ه.ق.، نه تنها مؤید اهمیت ویژه‌ی آن در این دوره است، بلکه دلیلی است بر این که شهر دارای ارگ حکومتی و تأسیسات دفاعی مستحکم بوده است. ارگ حکومتی را همان قلعه‌ی شاپورخواست می‌دانیم که بر اساس متون، به عنوان خزانه‌ی سلطنتی نیز نقش عمده داشته است. اما از تأسیسات دفاعی شهر اطلاع چندانی در دسترس نیست؛ تنها موقعیت طبیعی که شهر در آن قرار داشته و مجاورت با دژی که در نقطه‌ای مرتفع ساخته شده، می‌توانسته عامل دفاعی را تقویت نماید.

از آنجا که آثار مربوط به دوره‌ی ساسانی در محدوده‌ی مورد مطالعه‌ی این پژوهش موجود نیست، و کاوش‌های پامنار نیز تا خاک بکر ادامه نیافته و آثار شاپورخواست اسلامی زیر بافت شهری امروزی مدفون است، نمی‌توان مکان دقیق شهر را در دوره‌ی ساسانی مشخص نمود. اما پُر واضح است که بر اساس شواهدی مانند پل‌های باقی مانده و اهمیت راه‌ها در این دوره و همچنین تمرکز استقرارهای عصر ساسانی در دره‌ی خرم‌آباد، شهر در این دوره دارای اهمیت و رونق در منطقه بوده است. علاوه بر این که شاید شاپورخواست ساسانی نیز در همین نقطه قرار داشته باشد که از نظر تدافعی دارای موقعیت تقریباً مناسب‌تری نسبت به دیگر نقاط دشت جنوبی است، این احتمال نیز مطرح است که شاپورخواست عصر ساسانی با فاصله‌ی اندکی در دشت جنوبی قرار داشته بوده باشد. مهم‌ترین محوطه‌ای که دارای لایه‌های استقرار ساسانی-قرون اولیه‌ی اسلامی و از بزرگترین تپه‌های استقرار جنوب دره‌ی خرم‌آباد می‌باشد، تپه ماسور است. ابن فقیه در قرن ۳ ه.ق. آورده که «بطن ماستر و هو شاپورخواست...» (ابن فقیه همدانی، ۱۳۴۹: ۲۵)، شاید منظور وی از بطن ماستر، همین تپه ماسور باشد که اشاره به موقعیت شاپورخواست عصر ساسانی دارد. با وجود این که این تپه فاقد شواهد معماری شهری متعلق به دوره‌ی ساسانی و صدر اسلامی است (سجادی و فرزین، ۱۳۸۲: ۱۱). نمونه‌هایی از چنین شهرهایی در فلات ایران وجود دارد، مانند شهر «کلار» در کلاردشت مازندران که کلار عصر ساسانی منطبق با تپه کلار و کلار سده‌های نخستین اسلامی منطبق با محوطه‌ی شهر دله در ۱/۵ کیلومتری شمال تپه کلار قرار گرفته است (کریمیان و سقایی، ۱۳۹۲: ۷۰). شاید بتوان چنین تصویری را نیز برای شاپورخواست ساسانی و شاپورخواست اسلامی داشت که دلایلی نامعلوم، شاید موقعیت نامناسب تدافعی یا عوامل زیست محیطی و یا حتی حملات صدر اسلام^۹، سبب انتقال شهر به اطراف مناره‌ی آجری شده باشد. با این وجود با توجه به کاهش استقرارها در دره، در دو قرن اولیه‌ی اسلامی (جوادی و نوروزی رازجانی، ۱۳۷۹: ۲۲)، پیداست که شاپورخواست در این دوره اهمیت خود را از دست داده و از قرن ۳ ه.ق. به بعد در موقعیت مورد مطالعه در این پژوهش ادامه حیات داده است، همچنان که نام آن در متون این دوره به بعد ظاهر شده است و هم به سفالینه‌های مربوط به این دوره دست یافته‌ایم.

نتیجه‌گیری

شاپورخواست به‌عنوان یکی از شهرهای ساخته شده در پیش از اسلام، در دوران اسلامی استمرار حیات یافته و در اواسط دوران اسلامی، یعنی حدود قرون ۷ یا ۸ ه.ق. متروک می‌گردد. آنچه از متون تاریخی و یافته‌های باستان‌شناختی برمی‌آید، نشانگر موجودیت شهر اسلامی در محدوده‌ای در جنوب شرقی بافت امروزی خرم‌آباد است که حدود قرن ۴ ه.ق. رونق فراوان داشته است. اما موجودیت آن به پیش از قرن ۴ ه.ق. و حتی پیش از دوران اسلامی بازمی‌گردد؛ زیرا متون قرن ۳ ه.ق. از این شهر سخن به میان آورده و منابع مکتوب دوران اسلامی ساخت آن را زمان شاپور اول ساسانی می‌دانند و شواهد باستان‌شناختی موجود در منطقه نیز موجودیت شهر را پیش از دوران اسلامی و به‌ویژه عصر ساسانی به اثبات می‌رسانند.

در یک جمع‌بندی و با اتکا به متون تاریخی، می‌توان ساخت شهر شاپورخواست را به دوره‌ی ساسانی منسوب کرد. در این متون، سازنده‌ی این شهر، شاپور اول ساسانی ذکر شده و نام آن در کنار سایر شهرهای ساخته شده توسط این شاه آورده شده است. با این‌وجود تا پیش از تحقیقات باستان‌شناختی نمی‌توان به‌طور قطع ساخت شهر را دوره‌ی ساسانی دانست؛ چراکه با توجه به استقرارهای فراوان ادوار پیش از ساسانی و دوره‌ی ساسانی در دره‌ی خرم‌آباد و به‌ویژه دشت جنوبی آن، ممکن است شالوده‌ی این شهر پیش از دوره‌ی ساسانی ساخته شده و در این دوره توسعه و رونق یافته است و وجود شواهدی مانند ساخت پل‌ها و اهمیت راه‌ها در دوره‌ی ساسانی و قرار گرفتن منطقه بر سر راه‌های باستانی و ساخت دژ در نزدیکی آن و همچنین با استناد به نام شاپور روی شهر، سبب گردیده که ساخت شهر مربوط به این دوره دانسته شود. همچنین به‌طور قطع نیز نمی‌توان ساسانی بودن آن را رد کرد و چه‌بسا پایه‌ی آن در این دوره بنا نهاده شده است. اما بر اساس سفالینه‌های یافت شده از محوطه‌ی پامنار مربوط به قرون ۳، ۵ و ۶ ه.ق. می‌توان دریافت که استقرار در این شهر از قرن ۳ ه.ق. به بعد وجود داشته است. قرارگیری نام شاپورخواست در کنار سایر شهرهای ساسانی در متون دوران اسلامی، ساخت پل‌ها و اهمیت راه‌های باستانی در این دوره، فراوانی و تمرکز استقرارهای عصر ساسانی در دره‌ی خرم‌آباد، به‌ویژه نواحی جنوبی آن و همچنین ساخت دژی ساسانی در نزدیکی این شهر، همگی بر اهمیت و رونق شاپورخواست در دوره‌ی ساسانی دلالت دارد. آنچه مسلم است، شهر شاپورخواست در دوران اسلامی و در قرن ۴ ه.ق. به‌عنوان مرکز حکومت محلی آل حسنویه مورد توجه بوده و دژ آن به‌عنوان خزانه‌ی حکومتی این خاندان مطرح بوده است. بنابر اطلاعات متون و داده‌های باستان‌شناختی، دوران اوج و رونق شاپورخواست در دوران اسلامی را می‌توان قرن ۴ ه.ق. دانست.

از نتایج این پژوهش می‌توان به این موارد اشاره کرد: ۱. محوطه‌ی اطراف مناره‌ی آجری و محله‌ی قاضی‌آباد و کوی فلسطین در جنوب شرقی خرم‌آباد با تکیه بر یک فصل کاوش باستان‌شناسی در محوطه‌ی پامنار، مکان دقیق شهر شاپورخواست اسلامی است و این محوطه‌ها بخش‌هایی از این شهر باستانی‌اند. شواهد حاصل از متون مکتوب نیز مؤید این مطلب است. یافته‌های باستان‌شناختی

مانند سفالینه‌های قرون اولیه و میانه‌ی اسلامی (قرون ۳، ۵ و ۶ ه.ق.)، گسترده‌ی بقایای معماری و استقراری در محوطه‌ی پامنا و سایر آثار باستان‌شناختی مرتبط با شهر نشان می‌دهند که تنها مکانی که شهر شاپورخواست اسلامی در آنجا می‌توانسته برپا شده باشد، محوطه‌ی اطراف پامنا است. با این‌وجود برای بیان دقیق محدوده‌ی شهر و مکان‌یابی فضاهای شهری و بیان مساحت آن به انجام گمانه‌زنی و کاوش‌های مستمر باستان‌شناختی نیازمند است که با توجه به قرارگیری این بقایا در زیر بافت مسکونی شهر امروزی، تحقق آن مشکل می‌نماید و با داده‌های موجود بیش از این نمی‌توان اظهار نظر کرد. اما مکان‌یابی شهر ساسانی تا پیش از انجام کاوش‌ها و بررسی‌های بیشتر باستان‌شناختی میسر نیست؛ چرا که بقایای شاپورخواست اسلامی در زیر بافت خرم‌آباد مدفون است و تاکنون به لایه‌های پیش از اسلام در این نقطه دست نیافته‌ایم. ۲. این شهر بر اساس مستندات به‌دست آمده از مطالعات باستان‌شناختی تا دوره‌ی ایلخانی مسکون بوده و سپس متروک می‌گردد. با این‌که کاوش باستان‌شناختی تا سطح خاک بکر انجام نشد، اما گاهنگاری مواد فرهنگی به‌دست آمده نشان‌دهنده‌ی استقرار و سکونت در قرون ۳، ۵ و ۶ ه.ق. در این شهر بود. یکپارچگی عناصر مربوط به گستره‌ی وسیع استقراری همزمان با دوره‌ی رونق شاپورخواست و غیرقابل مقایسه بودن سایر مکان‌های در نظر گرفته شده با این مکان از حیث وسعت و تمرکز آثار، سبب شده که این مکان را موقعیت این شهر باستانی بدانیم. ۳. شواهد به‌دست آمده حکایت از وجود کارگاه‌های صنعتی در اطراف مناره دارد که از این حیث می‌تواند اطلاعات ذی‌قیمتی را ارائه نماید. ۴. گرچه که بقایای شهر یاد شده به علل مختلف آسیب اساسی و جدی دیده است، اما شواهد حکایت از اهمیت بسیار شهر در دوره‌ی رونق و آبادانی آن دارد. بقایای این شهر در حین احداث محله‌ی قاضی‌آباد در دهه‌ی ۵۰ ه.ش. آسیب فراوانی دیده است. ۵. از توصیفات متون تاریخی چنین برمی‌آید که این شهر تا حدود قرون ۷ یا ۸ ه.ق. همچنان پابرجا بوده و موجودیت خود را به‌عنوان یک شهر حفظ کرده است. از توصیف مستوفی چنین برمی‌آید که شاپورخواست موجودیت شهری را تا پیش از قرن ۸ ه.ق. داشته و از این قرن به بعد به‌صورت قصبه‌ای در جوار خرم‌آباد درآمد و سپس به تدریج متروک می‌گردد. همان‌طور که ابن بلخی در قرن ۶ ه.ق. از شاپورخواست با عنوان «کوره» نام برده و دو قرن بعد، مستوفی از آن به‌عنوان قصبه یاد کرده است. براساس شواهد سطحی و شواهد حاصل از متون و به‌ویژه با توجه به این‌که نمونه‌ی سفال‌های به‌دست آمده از محوطه‌ی پامنا از لحاظ گاه‌نگاری از قرن ۶ ه.ق. جلوتر نمی‌رود، حدود این قرن را می‌توان دوره‌ی متروک شدن تدریجی شهر به حساب آورد. با این‌که این منطقه دستخوش هرج و مرج‌های محلی و حملات متعدد قرار گرفته، اما کیفیت آثار به‌جای مانده از کاوش پامنا نشان‌دهنده‌ی ترک شهر به‌صورت تدریجی است. با این‌که بیشتر آثار شهر، امروزه در زیر بافت خرم‌آباد مدفون گردیده، در آثار مکشوف از محوطه‌ی پامنا شواهدی که نشان‌دهنده‌ی خشونت و یا ترک ناگهانی شهر باشد، مشاهده نمی‌گردد؛ با این‌که دره‌ی خرم‌آباد از لحاظ تأمین منابع آبی منطقه‌ای غنی به حساب می‌آید، اما

نقطه‌ای که شاپورخواست در آن قرار گرفته از لحاظ دسترسی به منابع آب سطحی یا زیرزمینی نسبت به نقطه‌ای که هسته‌ی اولیه‌ی خرم‌آباد در شمال غربی آن شکل گرفت، دارای مشکلاتی است. به همین دلیل عوامل زیست محیطی یا تغییرات آب و هوایی و یا خشک شدن منابع آبی تأمین‌کننده‌ی شهر می‌تواند از جمله عوامل ترک تدریجی شهر به حساب آید. می‌دانیم که رشد و گسترش یک شهر و افزایش جمعیت و به تبع آن افزایش سطح زیر کشت و انواع مصارف عمومی بی‌رویه می‌توانند بر مصرف منابع آبی تأثیرگذار باشند. نواحی جنوبی شاپورخواست را نیز زمین‌های کشاورزی و باغات متعدد احاطه می‌کرده است. این عوامل می‌توانسته منجر به خشک شدن قنات یا منابع آبی سطحی در این محدوده باشد که این خود به عنوان یکی از عوامل مؤثر در متروک شدن این شهر مورد ملاحظه قرار می‌گیرد.

سپاسگزاری

در پایان از زحمات بی‌شائبه‌ی جناب آقای جلال عادل، کارشناس ارشد باستان‌شناسی اداره میراث فرهنگی استان لرستان و سرپرست محترم هیأت کاوش باستان‌شناسی محوطه‌ی پامنار قدردانی می‌نماییم.

پی‌نوشت

۱. الشتر کنونی.
۲. صحرایی در شمال دزفول.
۳. اقتباس از متن ترجمه شده.
۴. اقتباس از متن ترجمه شده.
۵. اقتباس از متن ترجمه شده.
۶. معماری دوره‌ی متأخر مربوط به قرون ۳، ۵ و ۶ ه.ق.
۷. منظور آثار به جای مانده از شاپورخواست در اطراف منار آجری.
۸. همچنان‌که بر اساس عکس‌های هوایی و تصاویر قدیمی و توصیف سفرنامه‌ها، وجود باغات و مزارع در بخش‌های جنوبی شاپورخواست پیش از ساخت و ساز شهری امروزی خرم‌آباد قابل اثبات است (ادموندز، ۱۳۶۲: ۱۶۲؛ چریکف، ۱۳۷۹: ۴۳؛ مورگان، ۱۳۳۸: ۲۱۰-۲۰۹؛ شوشتری جزایری، ۱۳۶۳: ۱۷۵؛ شیروانی، ۱۳۴۲: ۲۶۶).
۹. با این‌که شواهدی از حمله‌ی ناگهانی و متروک شدن محوطه در دست نیست.

کتابنامه

- ابن اثیر، عزالدین ابوالحسن علی، ۱۳۵۱، *الکامل فی‌التاریخ*، ترجمه‌ی علی هاشمی حائری، جلد ۱۵، تهران: علمی.
- ابن بلخی، ۱۳۶۳، *فارسنامه*، به اهتمام و تصحیح: گای لسترنج و زینولد آلن نیکلسون، تهران: دنیای کتاب.
- ابن حوقل، ابوالقاسم محمد بن حوقل، ۱۳۴۵، *صوره‌ی الارض*، ترجمه‌ی جعفر شعار، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- ابن خلدون، ۱۳۶۸، *العبر تاریخ ابن خلدون*، ترجمه‌ی عبدالمحمد آیتی، جلد ۴، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- ابن خلدون، ۱۳۸۳، *العبر تاریخ ابن خلدون*، ترجمه‌ی عبدالمحمد آیتی، جلد ۳، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

- ابن فقیه همدانی، ابوبکر احمد بن محمد بن اسحاق، ۱۳۴۹، *مختصر البلدان*، ترجمه ی ح مسعود، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- ادموندز، سیسیل جان، ۱۳۶۲، *یادداشت‌هایی درباره لرستان*، مندرج در دو *سفرنامه درباره لرستان*، ترجمه ی سکندر امان‌اللهی بهاروند و لیلی بختیار، تهران: بابک.
- اصطخری، ابواسحاق ابراهیم بن محمد، ۱۳۷۳، *ممالک و مسالک*، ترجمه ی محمد بن اسعد بن عبدالله تستری، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.
- اعتماد السلطنه، محمد حسن خان، ۱۳۶۷، *تاریخ منتظم ناصری*، تصحیح: محمد اسماعیل رضوانی، ۳ جلد، تهران: دنیای کتاب.
- ایزدپناه، حمید، ۱۳۷۶، *آثار باستانی و تاریخی لرستان*، جلد ۲، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- بنداری اصفهانی، قوام‌الدین فتح‌بن علی، ۲۵۳۶، *تاریخ سلسله سلجوقی (زبده النصره و نخبه العصر)*، ترجمه ی محمد حسین جلیلی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- بهرامی، محمد؛ و فاضلی‌نشی، حسن، ۱۳۹۵، «مروری بر وضعیت باستان‌شناسی دره ی خرم‌آباد در دوره ی نوسنگی و مس‌وسنگ»، *فصلنامه ی پژوهش‌های باستان‌شناسی/ایران*، دانشگاه بوعلی‌سینا، دوره ی ۶، شماره ی ۱۰، صص: ۴۶-۲۷.
- بیشاپ، ایزابلا لوسی، ۱۳۷۵، *از بیستون تا زردکوه بختیاری*، ترجمه ی مهربامیری، تهران: سهند و آنزان.
- بی‌نام، ۱۳۱۸، *مجم‌التواریخ والقصص*، به تصحیح: ملک الشعرای بهار و به همت محمد رمضانی، تهران: کلاله خاور.
- بی‌نام، ۱۳۷۰، *جغرافیای لرستان*، پیشکوه و پشتکوه (۱۳۰۰ ه.ق.)، به کوشش: سکندر امان‌اللهی بهاروند، خرم‌آباد: اداره کل فرهنگ و ارشاد اسلامی لرستان.
- پرویز، احمد، ۱۳۸۰، «پل و تحول آن در قلمرو ابوالنجم بدرین حسنویه (قرن چهارم هجری)»، پایان‌نامه ی کارشناسی ارشد باستان‌شناسی، دانشگاه تهران (منتشر نشده).
- پورغلام، معصومه؛ خاکباز، ناهید، ۱۳۷۶، «سکه‌های ضرب شاپورخواست»، *شقایق*، سال اول، ش ۳ و ۴، صص: ۱۲۶-۱۲۱.
- جوادی، محمدرضا؛ نوروزبازجانی، ویدا، ۱۳۷۹، «شناسایی مقدماتی تپه‌ها و معرفی غارهای دره خرم‌آباد»، جلد ۱ و ۲، گزارش‌های منتشر نشده مرکز اسناد میراث فرهنگی لرستان.
- جوینی، عطاء‌ملک بن محمد، ۱۳۸۷، *تاریخ جهانگشای جوینی*، به تصحیح: محمد بن عبدالوهاب قزوینی، تهران: هرمس.
- جیهانی، ابوالقاسم بن احمد، ۱۳۶۸، *شکال‌العالم*، ترجمه ی علی بن عبدالسلام کاتب، مشهد: آستان قدس رضوی.
- چریکف، ۱۳۷۹، *سیاحتنامه مسیو چریکف*، ترجمه ی آبه‌کار مسیحی، تهران: امیرکبیر.

- حمزه اصفهانی، حمزه بن الحسن، ۱۳۶۷، *تاریخ پیامبران و شاهان (تاریخ سنی ملوک الارض و الانبیاء)*، ترجمه‌ی جعفر شعار، تهران: امیرکبیر.
- دالوند، حمیدرضا، ۱۳۸۸، *تاریخ و معماری دژ شاپورخواست (قلعه فلک‌الافلاک)*، تهران: پژوهشگاه سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری.
- دوبد، کلمنت اگوستوس بارون، ۱۳۷۱، *سفرنامه لرستان و خوزستان*، ترجمه‌ی محمدحسین آریا لرستانی، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- ساکی، علی محمد، ۱۳۴۳، *جغرافیای تاریخی و تاریخ لرستان*، خرم‌آباد: محمدی.
- سجادی، علی، فرزین، علیرضا، ۱۳۸۲، *قلعه فلک‌الافلاک (دژ شاپورخواست)*، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- سهرابی، محمد، ۱۳۸۶، *شهر و شهرنشینی در ایران (جامعه‌شناسی شهری)*، خرم‌آباد: شاپورخواست.
- شوشتری جزایری، عبدالطیف بن ابوطالب، ۱۳۶۳، *تحفة العالم و ذیل التحفه*. به اهتمام: صمد موحدی، تهران: طهوری.
- شیروانی، زین‌العابدین بن اسکندر، ۱۳۴۲، *بستان‌السیاحه*، تهران: کتابخانه سنایی و محمودی.
- عادل، جلال، ۱۳۸۵-۸۶، *گزارش کاوش پامنار خرم‌آباد*، سازمان میراث فرهنگی استان لرستان.
- عبدلی فرد، فریدون، ۱۳۸۳، *چاپارخانه‌ها و راه‌های چاپاری در ایران*، جلد ۲، تهران: هیرمند.
- عطاری کرمانی، عباس، ۱۳۸۶، *تاریخ شهرهای ایران*، تهران: نشر آسیم.
- عکس هوایی آرشیو سازمان نقشه‌برداری کشور.
- فلامکی، منصور، ۱۳۶۶، «شکل‌گیری شهرهای ایران»، در: *شهرهای ایران*، محمدیوسف کیانی، جلد ۲، انتشارات جهاد دانشگاهی، صص: ۲۱-۱.
- قاسمی، سید فرید، ۱۳۸۲، *تاریخ خرم‌آباد*، خرم‌آباد: افلاک.
- قوچانی، عبدالله، ۱۳۷۳، «قلمرو حکومت ابوالنجم بدرین حسنویه به استناد سکه‌ها»، *باستان‌شناسی و تاریخ*، سال هشتم، ش دوم، شماره پیاپی ۱۶، صص: ۴۶-۶۵.
- کاتالوگ آرشیو سازمان میراث فرهنگی استان تهران.
- کاتالوگ آرشیو سازمان میراث فرهنگی استان لرستان.
- کریمیان، حسن، ۱۳۸۵، «هویت کالبدی و بصری شهرهای ساسانیان»، در: *مجموعه مقالات سومین کنگره معماری شهرسازی/ارگ بزم*، جلد ۵، سازمان میراث فرهنگی کشور، صص: ۵-۶.
- کریمیان، حسن؛ سقایی، سارا، ۱۳۹۲، «مکان‌یابی، تعیین فرم و سازمان فضایی شهر کلار در سده‌های نخستین اسلامی براساس شواهد باستان‌شناختی»، *مطالعات باستان‌شناسی*، دوره‌ی ۵، شماره‌ی ۱، صص: ۸۷-۶۹.
- محمدی اصل، محمد؛ کشوری، فاطمه، ۱۳۹۳، «از شاپورخواست تا خرم‌آباد

- (بررسی سیر تطور تاریخی و مکانی شهر شاپورخواست)، تهران: دومین کنگره بین‌المللی سازه، معماری و توسعه شهری، صص: ۱۴-۱.
- مستوفی قزوینی، حمدالله، ۱۳۶۲ الف، نزهة القلوب، به سعی و اهتمام: گای لیسترنج، تهران: دنیای کتاب.
- مستوفی قزوینی، حمدالله، ۱۳۶۲ ب، تاریخ گزیده، به اهتمام: عبدالحسین نوایی، تهران: امیرکبیر.
- مقدسی، ابوعبدالله محمد بن احمد، ۱۳۶۱، احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم، ترجمه‌ی علینقی منزوی، بخش دوم، تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان ایران.
- مورگان، ژاک ژان ماری دو، ۱۳۳۸، هیأت علمی فرانسه در ایران، مطالعات جغرافیایی (جغرافیای غرب ایران)، ترجمه‌ی کاظم ودیعی، جلد ۲، تبریز: چهر.
- مهریار، محمد، ۱۳۷۸، اسناد تصویری شهرهای ایران دوره قاجار، تهران: دانشگاه شهید بهشتی و سازمان میراث فرهنگی کشور.
- مهجور، فیروز؛ و اسلامی نسب، مهتاب، ۱۳۹۳، «روند توسعه‌ی شهر خرم‌آباد از عصر صفوی تا عصر پهلوی بر اساس تحلیل های GIS»، فصلنامه‌ی پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، دانشگاه بوعلی سینا، دوره‌ی ۴، شماره‌ی ۶، صص: ۱۹۴-۱۷۵.
- مینورسکی، ولادیمیر فئودورویچ، ۱۳۷۲، تعلیقات بر حدود العالم من المشرق الی المغرب، ترجمه‌ی میرحسین شاه، با مقدمه: و. بارتولد، تصحیح: مریم میراحمدی و غلامرضا ورهرام، تهران: دانشگاه الزهرا.
- نجم‌الملک، عبدالغفار بن علی محمد، ۱۳۴۱، سفرنامه خوزستان، به کوشش: محمد دبیرسیاقی، تهران: علی اکبر علمی.
- هول، فرانک، ۱۳۵۲، دوره پیش از تاریخ در جنوب غربی ایران، لرستان، ترجمه‌ی سکندر امان‌اللهی بهاروند، خرم‌آباد: اداره فرهنگ و هنر استان لرستان.
- یاقوت حموی، شهاب‌الدین ابوعبدالله یاقوت ابن عبدالله، ۱۳۶۲، برگزیده مشترک یاقوت حموی، ترجمه‌ی محمدپروین گنابادی، تهران: امیرکبیر.
- یاقوت حموی، شهاب‌الدین ابوعبدالله یاقوت ابن عبدالله، ۱۳۸۳، معجم البلدان، ترجمه‌ی دکتر علینقی منزوی، جلد ۲، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.

- Blair, S., 1992, *The monumental inscriptions from early Islamic Iran and Transoxiana*, New York: Brill-Leiden.

- Herzfeld, E., 1929, "Bericht über archäologische Beobachtungen im südlichen Kurdistan und in Iuristan", *AMI*, vol. 1: pp. 65-75.

- Jaubert, j. & Biglari, F., 2004, "Paléolithique Supérieur Ancien: Yafteh (Khorramabad)", *Mission Archeologique francaise en IRAN*, Tehran, S.I: pp. 110-124.

- Speth, j., 1971, "Kunji cave", *IRAN*, vol. 9: pp. 172-176.

- Stein, S. A., 1969, *Old routes of western Iran*, Ed. Andrews, Fred H., New York: Greenwood Press.